

Balog Iván

Társasnyelvészet

Sándor Klára: Határtalan nyelv

Sándor Klára a magyar társadalomkutatás különös, besorolhatatlan egyénisége. A szegedi egyetem tanszékvezető docense előbb altajisztika és magyar szakot végzett, majd nyelvész lett, de mindig is érdekelte a művelődéstörténet, a kultúranthropológia és a szociológia éppúgy, mint a politika is (2006 és 2010 között országgyűlési képviselő volt). Járatos a székely írás történetében éppúgy, mint a kognitív tudományban, de az evolúcióelmélet sem áll tőle távol.

Mi az a közös elem, ami összefogja ezeket az első látásra egymástól távol álló érdeklődési köröket? Nos, a centrális elem a társasnyelvészet. Sándor igazi szakterülete a szociolingvisztika, de a szó tágabb értelmében, tehát nem csak az érdeklő, hogy melyik társadalmi rétegre milyen nyelvhasználat jellemző. A *Határtalan nyelv*ben is az utóbbi értelemben vett szociolingvistaként lép elénk.

Mielőtt a könyv részletesebb boncolgatására rátérnék, még egy szó a szerzőről, de egyúttal a könyvről is. Mindkettőre jellemző az a magyarországi gyakorlattól elütő sajátosság, hogy azt a fajta nívós ismeretterjesztést művelik, amely pl. igen elterjedt az Egyesült Államokban, hazánkban azonban még ritkaság. Sándor Klára többi könyve is élvezetes, szórakoztató, néha már-már túl könnyed stílusban tárgyal fejfájdítóan nehéz szaktudományos kérdéseket, de a szemléletes példákkal élenkített, világos logikájú gondolatmenetek a laikusokkal is képesek megértetni a problémákat, a kérdésben kurrens viták igazi tétjét, azt, hogy „miről szól a történet”. Ilyenek a *Nyelvrokonság és hunhagyomány* (2011) és *A székely írás nyomában* (2014) című kötetei is.

Az alábbiakban előbb azokra a legfőbb előfeltevésekre koncentrálok, amelyek a könyv szemléleti sarkpontjait jelentik, és egyúttal a szerző egyes részletkérdésekben elfoglalt álláspontját is meghatározzák (1). Ezt követően külön foglalkozom a konnekcionizmus problematikájával (2). Ezután a könyv számomra legtöbbet mondó részeit méltatom, amelyek az etnocentrizmussal és az előítéletességgel kapcsolatosak (3). Végül a könyv írójának a nyelvi emberi jogokról vallott nézeteiről ejtek szót (4).

(1) Sándor Klára elméleti kiindulópontja különbözik a strukturalistákétól és a generatív nyelvészetétől is. Az előbbieket szembeállítják a nyelvet – amelyet homogénnek tekintenek – a beszéddel, a külsőt a belsővel, a szinkronnal a diakronnal (236. o.). Így Saussure szerint a nyelv tiszta, elvont jelrendszer (*langue*); esetlegességeket is hordozó megvalósulása a beszéd (*parole*). A nyelv történeti (diakron) szemléletben nemigen ismerhető meg, csak egy-egy eleme, rendszerösszefüggései azonban csak szinkron nézetben (egy elképzelt, kimerevített pillanatban) tanulmányozhatók (18–19. old.).

A Chomsky által fémjelzett generatív nyelvészet főbb tézisei a következők. A nyelv mondatai véges számú elemből generálódnak elménkben úgy, hogy végül korlátlan számban tudunk értelmes mondatokat létrehozni és megérteni. Az ehhez szükséges szabályok és fogalmak – az univerzális nyelvtan – már a születésünkkor a fejünkben vannak (innatizmus). Így tudunk nyelvtanilag helyes (grammatikus) mondatokat képezni (nyelvi kompetencia). Ezt a nyelvész saját nyelvi intuícijából kiindulva képes megérteni, hiszen az ő szabálykészlete mindenki máséval azonos! A nyelvész tehát Chomsky szerint foglalkozzon azzal, amit egy ideális (kontextustól, pszichés állapottól) beszélő mond, és ahogy ezt a robotszerű ideális beszélő érti.

Mind a strukturalizmus, mind pedig a generatív nyelvészet homogén, zárt rendszernek tartja a nyelvet, amelynek története nem érdekes (uo.).

Ezzel szemben a *Határtalan nyelv* szerint a nyelv inherensen heterogén, mert agyunk – az idegélettan, a kognitív tudományok és a mesterségesintelligencia-kutatók legújabb eredményei szerint – hálózatos felépítésű. (A hálózatokról lásd Barabási Albert-László: *Behálózova* című könyvét.) A nyelv és a beszéd közti dichotómia tételezése tehát nem megalapozott. A beszédet a komplex adaptív rendszerek sajátosságai jellemzik: a nyitottság, a skalázhatóság, és hogy a környezet változásainak megfelelően változik maga is (198. old.). A nyelv pedig köztulajdon, és emiatt társadalmi jelenségként, társas – kulturális és társadalmi – beágyazottságában kell tanulmányozni (21. old.). A nyelvi rendszerhez kapcsolódó körülmények ugyanis nem esetlegesek, hanem rendezett változatosságot mutatnak. Társas jelentése minden nyelvi egységnek van: minden választásunk hordoz információt arról, hogy aki beszél, az kicsoda, honnan jön, kivel azonosul, hogyan viszonyul azokhoz, akikkel beszél. Ennek megfelelően a szociolingvisztika nem szimplán kutatási terület (pl. egyfajta modern nyelvjárástan), hanem nyelvsvizlemélet (23. old.). Mindebből az is következik, hogy a nyelv tudományos vizsgálata csak deskriptív lehet, preskriptív nem. Azzal foglalkozik, milyen a nyelv, azzal viszont nem, milyennek kellene lennie (25. old.).

Emellett Sándor is Labov tételét követi: a nyelv és a nyelvhasználat azonos, nincs értelme a nyelv szubsztanciáját keresni (271. o.). Ha a gondolat és a nyelv közti viszonyra kérdezzük rá, a gondolat elsődleges és időben is korábbi a nyelvhez képest. Az utóbbi valójában mindenekelőtt nem gondolatközlésre való: ezt mindenképpen tökéletlenül végzi (268. o.). Gondolkodásunk nem is fogalmi, hanem inkább érzékszervi, tehát képi jellegű (268. o.). A nyelv ellenben főleg kapcsolattartásra való (266. o.); azt jelezzük vele, kik vagyunk, és milyen viszonyban állunk másokkal (295. o.).

(3) Mindezen állításoknak egyik fő teoretikus alapját a konnekcionizmus képezi. A konnekcionizmus szakít a klasszikus kognitívizmussal, amely csak igent és nemet ismert, és amely szerint a fogalmak függetlenek a kontextustól, átmenetek nincsenek köztük, a beszéd, a gondolkodás pedig egymást követő lépésekben zajlik (187. o.). A konnekcionistaik ellenben azt vallják, hogy agyunkban párhuzamos megosztott feldolgozás (PDP: Parallel Distributed Processing) zajlik, ahol is az egyes feladatokat egy-egy szűkebb agyterület a többivel egy időben, egyfajta munkamegosztással végzi. A kapcsolatba (*connection*) kerülő elemek önmagukban semmilyen információt, tudást nem hordoznak, a kapcsolatok mintázatai viszont annál inkább. Fontos még az is, hogy az egyes szabályok csak valószínűségi érvényűek (uo.).

A konnekcionizmus egyik legfontosabb kiindulópontja, hogy a hálózatos nyelv az ún. szubszimbolikus jellegű: elemeinek önmagukban nincs jelentése (189. o.), tehát azt kutatni, hogy mi egy szó valódi jelentése: esszencializmus (190. o.). A szubszimbolikus és a szimbolikus közti különbségre Andy Clark *A megismerés építőkövei* című könyve (Osiris, 1996) Smolensky egy példájával világít rá. Eszerint a labda fogalmának jelentésárnyalatai közül „a labda betörte az ablakot” és „a baba megfogta a labdát” mondatokban a „labdasághoz” a szubszimbolikus felfogás szerint az első mondatban a keménység is hozzátartozik (ti. képes volt betörni az ablakot), a másik mondatban azonban nem – a szimbolikus megközelítés azonban ezekre a finomságokra érzéketlen! Emellett a szubszimbolikus paradigmában a kontextus megváltoztatja a szimbólum belső szerkezetét, tehát a kontextualitás a szimbólumon belül van, a szimbolikus *approach* szerint viszont csak a szimbólumok között (Clark, 160–163. o.).

Emellett – folytatja Sándor Klára – a hálózatos nyelv fogalmi emergensek, tehát mindig újra fel kell épülniük a megfelelő mintázatokból (191. o.). Mindez nagyon hasonlít a pszichológiából és a kognitív jelentésstanból ismert ún. prototípus-elmülethez (194. o.). (Az emberi agy szükségképpen tipizál – innen a sztereotipizálásra és az előítéletességre való hajlam! Ezt lásd 207. o.) A prototípus-teória szerint az azonos kategóriába tartozó dolgok nem egyformán felelnek meg a kategóriát jellemző tulajdonságoknak: ezeket csak a központi elem elvégzi ki (195–196. o.). Az utóbbi meglétében különbözik a prototípus-elmélet a hálózatos rendszerek kategóriáitól, amelyek szintén súlyozott tulajdonságegyüttesek, de az emergencia miatt nincs előre megismerhető centrális elem, amelyhez viszonyíthatunk (uo.). (Mindez közel áll Wittgenstein *Logikai vizsgálódások* című könyvének nyelvsvizlemletéhez.) A konnekcionista rendszer ellenben alap-

értelmezést tud adni: ha A elem nagyon sokszor aktivizálódik együtt B elemmel, mert mindkettő megkapta az ehhez szükséges ingereket, akkor A elem aktiválása akkor is aktiválhatja (a kapcsolaterősség miatt) B-t is, ha az ehhez szükséges megfelelő inger nem érte el a rendszert (188.o.).

(2) A *Határtalan nyelv*ből kirajzolódó antropológiai előfeltevések hátterét az evolúcióelmélet adja. Az ezzel kapcsolatos szövegrészek annyira lényegesek, hogy érdemes belőlük hosszabban idézni: „Az ember nemcsak a köznapi szólás, vagy inkább közhely szintjén »társas lény«, hanem valóban, evolúciós értelemben az: biológiailag sem tud más lenni. Ma már tudjuk, hogy a csoportos élethez alkalmazkodás genetikusan öröklődő, egyetemes emberi tulajdonságainkba be van kódolva: a szabálykövetés, a tekintetkövetés, a figyelem összehangolása, az agresszió csökkentése a csoporton belül, illetve a csoportkohézió növelése minden lehetséges más eszközzel is, az elme- vagy tudatolvasás szintje, a tanulásra és tanításra való hajlam stb. Ezek a tulajdonságok tették lehetővé az emberre jellemző kulturális produktumok létrehozását, például a rítusok kialakulását, a mítoszok, a vallás, később a (csoport)történelem megjelenését, a komplex szokásrendek kifejlődését.”

Es természetesen a nyelv kialakulását is. A nyelv, ha tetszik, kétszeresen is társas jelenség. Egyrészt a társakkal fenntartott viszony folytonos jelzésére szolgál: „[...] bármit mondunk, nyelvhasználatunk jelzi, hogy kik vagyunk, kinek gondoljuk magunkat, és milyen viszonyba helyezjük magunkat beszédpartnerünkkel [...]. Másrészt értelemszerűen a nyelv segítségével örökítődik tovább a kultúra összes verbális vonatkozása – márpedig a kultúra ugyan nem kizárólag, de legnagyobb részét mégiscsak nyelvhez kötődő egységekből áll.” (295. old.) Mindezek között kiemelkedő szerepet töltenek be a diskurzusok, amelyekről számtalan definíciót olvashattunk már, de engem mindegyik bizonyos fokig csalódással tölt el, megfoghatatlansága, homályossága miatt. Sándor Klára eredeti módon küzd meg az ebből adódó nehézséggel. Tudatosan olyan meghatározással él, amely a lehető legtágabban vonja meg a kategóriával felőlelt jelenségek körét: „Azokat a nagy gondolatrendszerket, amelyekbe a kulturális jelentések beágyazódnak, több elmélet is diszkurzusnak nevezi. A diszkurzus nyelvi és nem nyelvi elemeket is tartalmaz: elemei lehetnek például gondolkodás- és cselekvési módok, értékítéletek, érzések, hiedelmek, szimbólumok, tárgyak vagy a fizikai környezet jellegzetes használata. A diszkurzusokban megjelenő értékrend olyan mélyen belénk ivódik, hogy sokan egyáltalán azt sem értik, hogyan létezhetnek másféle világnézetek: a sajátjukhoz képest minden rossz, helytelen, hibás, természetellenes, esetleg bűnös, megátalkodott, pusztulásba vezető (kiemelés: Balog I.)” (314. old.).

A könyv egyik legfőbb hozadéka az a nagyon kiegyensúlyozott, illúziótlan, hurroptimizmustól és mizantrópiától egyaránt mentes emberkép, amelyet a szerző társasnyelvészként és egyúttal interdiszciplináris szemléletű társadalomkutatóként alakított ki, és amely az embert korlátozottan racionális, esendő, gyarló lényként látja és látta: „[...] Tudjuk, hogy az etnocentrikus szemlélet minden idegent, szokatlant rossznak, természetellenesnek, esetleg erkölcstelennek tart, de legalábbis gyanakodva, húzódozva fogad. A mai, összetett társadalmakban nem örülünk az ilyesminek, hiszen a bezárkózás, pláne a mások megbélyegzése sem kívánatos, ráadásul ennél súlyosabb következményekkel is járhat az etnocentrizmus, végül olyan ideológiák építhetők rá, amelyek célja egymás kiirtása. Ezt nyilván el akarjuk kerülni, de ettől függetlenül tagadhatatlan, hogy az etnocentrikus attitűdnek a csoportképződésben viszont fontos szerepe van.

Az európai kultúrában a »tisztá ráció« tana később szentesítette és tudományossá tette az »így kell lennie, mert így logikus/erkölcsös« elvét, és megszoktuk, hogy dolgokat kikövetkeztessünk; megszoktuk azt is, hogy a logikából kiindulva jósljunk. Haszontalan, ha a RACIONALIZMUS dogmatizált ábrándjaival helyettesítjük a megértést, és elvitatjuk, hogy a csoporthoz tartozás érzése ma is biológiai szükségletünk. A szociálpszichológusok számtalan példáját írták már le annak, hogy »a mi csoport« és az »ők csoport« képzése pöccintésre beindul bennünk [...]. Ha ezt számításba vesszük, könnyebb a másik megértését megtanítani, mint ha azt állítjuk erkölcsi követelményként az emberek elé, hogy szabaduljanak meg az embert más fajknál sokkal inkább jellemző csoportba szerveződés ösztönétől. (Elvégre az empátia, a megértés, a segítségnyújtás, az együttműködés is biológiai sajátossága az embernek, és ugyanezzel a csoportléttel függ össze.)” (426–428. old.)

(4) A szerző antidogmatizmusából eredően mindenféle ízlésterrort elvet, így nyelvi diszkriminációnak, azaz lingvicizmusnak tartja a hazánkban olyannyira elterjedt nyelv művelést is. Ez szervesen következik ama álláspontjából, miszerint „a nyelv nem homogén, de annyira nem az, hogy nincs két ember, aki ugyanolyannak ismeri anyanyelvét; hogy a nyelvi szabályok nem kategorikusak; hogy

a nyelv folyamatosan változik; hogy a társas szerepek, beállítódások jelzése nemcsak elválaszthatatlan tulajdonsága a nyelnek, hanem valószínűleg elsődleges funkciója” (398. o.). Egy-egy nem sztenderd nyelvi változat az emberi agy működésének sajátosságai miatt sokkal alaposabban belénk vésődik kisgyermekkorunktól kezdve, mint a divat, ráadásul ez szó szoros értelmében „anya-nyelv”, tehát csoportidentitást őrző tényező is. Ezért marad meg a hivatalos szférában lenézett tájszólás ún. rejtett presztízse az azt beszélők körében, és emiatt jóval nehezebb leszokni a suksükölésről-szüksükölésről, mint a fekete öltöny mellé fehér zoknit viselésről – ez pedig pluszterher elé állítja a tájnyelvet beszélő tanulókat, és igazolhatatlan iskolai hátrányt okoz nekik (400. o.). Ez a „teher alatt nő a pálma” érveléssel sem legitimálható, mert „a gettóból nem úgy kell kiszabadítani az embereket, hogy előbb gettókat építünk, majd az arra alkalmasnak ítélteteket megtanítjuk átmászni a palánkon, hanem úgy, hogy nem építünk gettókat” (407. o.). E megfontolások szellemében Sándor Klára a sztenderd nyelvhasználat megtanítását is szükségesnek tartja, kényszerítését azonban elveti (406. o.), és a nyelvtudomány számára is csak a nyelvi normák elemzését, tanulmányozását tartja feladatnak, kötelezővé tételüket azonban helyteleníti.

A könyv hallatlanul szellemes, élvezetes, ugyanakkor nagy műgonddal íródott. A végén a leglényegesebb nyelvészeti *terminus technicusokból* összeállított fogalomtár, továbbá a kötetben előforduló híres személyekről, egyéb társadalomtudományi szakszavakból készített *Ki kicsoda? Mi kicsoda?*, sőt, még QR-kódokkal a netről beolvasható tesztek is kiszolgálják az olvasót. Az 59. oldalon viszont – ahol Sándor Klára a szerinte nem létező művelt köznyelvre hivatkozó Lőrincze Lajossal polemizál – ezt olvashatjuk: „Lőrincze Lajos egyik írásában sokat küzdött azzal, hogy elkerülje a körben forgást, de maga is beismerte, hogy nem sikerült: érvelése végül saját farkába harapott, úgy lehetne összegezni, hogy művelt köznyelvet beszél az, aki művelt, a művelteket pedig onnan lehet felismerni, hogy művelt köznyelvet beszélnek.” Szerzőnknek igaza van, de mivel Lőrinczét itt erős kritika érte – ezért pedig a bíráló fokozottabban tartozik helytállni –, keresni kezdtem legalább a könyv végén található *Felhasznált alapirodalomban*, melyik az a bizonyos „egyik írás”, de ott sem találtam.

Ennél több „fogást” és „szőröznivalót” nem sikerült találnom e könyvön. Aki igazi szellemi élvezetre vágyik, annak pontosan az olyan gondolatgazdag, rendkívüli problémaérzékenységgel és borotvaaggyal, ugyanakkor nagy tárgyismerettel megírt könyveket ajánlom, mint amilyen a *Határtalan nyelv* is.